

ЛЕКСИКОЛОГИЯГА ДОИР ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАР МАЗМУНИ ҲАМДА ЎҚУВЧИЛАРДА ЛЕКСИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МАВЖУД АҲВОЛИ

Одилжонова Камола Абдувосит қизи

Андижон давлат педагогика институти

2-босқич магистранти

kamola_odiljonova@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақолада дунё тил таълими назариясида лингвистик компетенциялар сирасида сўз туркумлари таснифи, сўзнинг лексик ва грамматик маънолари, морфологик шакллари, категорияларига доир юксак билим, малака ва кўникмалар мажмуи бўлган лексик компетенциянинг муҳим илмий-назарий ва амалий аҳамиятга эгаллиги, компетенцияларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: лингвистик компетентлик, коммуникатив компетентлик, нутқ, тафаккур, мулоқот, психолингвистика, лисоний билимлар.

Abstract. This article focuses on the important scientific-theoretical and practical importance of lexical competence, which is a set of high knowledge, qualifications and skills, as well as the classification of word groups, lexical and grammatical meanings, morphological forms, categories of words, among linguistic competences in the theory of world language education, and the development of competences.

Key words: linguistic competence, communicative competence, speech, thinking, communication, psycholinguistics, linguistic knowledge.

КИРИШ

Лингвистик компетентликни шакллантириш коммуникатив компетентлик билан бирга етакчи мақсадлардан бири бўлиб, мактаб ўқувчиларининг тил (лингвистик) ва нутқ ривожланишининг бирлигини таъминлайди, у тил компетенцияси ривожланишининг муваффақиятини белгилайди, чунки унинг ривожланиш даражаси ўқувчиларнинг нутқини ривожланиши билан узвий боғлиқ [1]. Нутқ эса кишининг ташқи дунё билан ўзаро алоқаси сифатида муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, нутқнинг ривожланиши ўқувчининг шахс сифатида шаклланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга. С.И.Гальпериннинг фикрига кўра

Ўқувчи нутки тафаккур қилиш жараёнида шаклланади. Тафаккур эса унинг атрофидаги одамлар билан нутқ орқали мулоқот қилганда ривожланади. Д.Худойберганава ҳам нутқ яратилиши ҳақидаги назарияда тил ва тафаккур муносабати ўта долзарб муаммолардан бири ҳисобланиши, нутқ яратилиши жараёнининг тафаккур билан алоқаси психолингвистикада “нутқ яратилиши модели” деб номланувчи схемаларда акс эттирилиши таъкидлайди. Бу моделларнинг деярли барчасида Л.С.Виготский томонидан илгари сурилган “Фикрдан маънога – маънодан сўзга” деган концепция ўз аксини топганлигини айтиб ўтади. С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин ҳам таълим жараёнининг муҳим шартларидан бири сифатида таълим олувчиларда тафаккурнинг ривожланиши эканлигини таъкидлайдилар. Шу сабабдан ҳам нутққа қўйилаётган талаб азалдан таълим-тарбия тизимида етакчи ўринни эгаллайди. Ўқувчининг нутки ва тафаккурини ўстириш барча фанларга дахлдор бўлса ҳам, унинг масъулияти, асосан, она тили фани зиммасидадир. Шунинг учун жамият она тили таълими олдида ўқувчи шахсида фикрлаш, ўзгалар фикрини англаш ва фикр маҳсулини оғзаки ва ёзма шаклда саводли баён қила олиш, яъни мустақил ва ижодий тафаккурни ҳамда коммуникатив саводхонликни ривожлантириш вазифасини қўяди [2]. Бугунги тилшунослик олдида қўйиладиган талаб ҳам тилни уни ташкил этувчилари ва улар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш асосида эмас, балки тил эгалари хотирасидаги лисоний билимларнинг мулоқот жараёнида актуаллашиш хусусиятларини, яъни лисоний компетенция ва унинг нутқий ифодаси муносабатини ўрганиш асосида тадқиқ этишдир. Ҳозирги ўзбек тилшунослигининг бугунги муаммоси ҳам тил эгалари хотирасида жамланган тил фактларининг мулоқот жараёнидаги татбиқининг (тил компетентлиги), коммуникация жараёнида тилнинг ролини, тил ва тил эгаси муносабатини ўрганишдир [3]. Одатда, ҳар бир халқнинг маданиятлилик даражаси унинг саводхонлик даражаси билан белгиланади. Саводхонлик даражаси эса, ўқиш-ёзишни билиш билангина эмас, балки сўзларни қанчалик тўғри ёза олиш ва ўз ўрнида қўллаш олиш қобилиятига эга бўлишида кўринади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар қандай тилни ўргатиш ва ўрганишда лексик компетенцияни шакллантириш жараёни катта қизиқиш ҳамда аҳамият касб этиб қўшимча изланишларни талаб қилади. Лексик компетенция коммуникатив компетенциянинг таркибий қисмларидан бўлиб, мулоқот қилиш учун мавзулар, нутқ ҳаракатларида суҳбатдошларнинг ижтимоий ва

коммуникатив роли, мавзу турлари ва уларни тузиш учун зарур лингвистик элементларнинг ўзлаштирилишини назарда тутди.

Лексик компетенция сўз маъносининг тузилишини аниқлай олиш, сўздаги маънони англай олиш ва лексик билимлар, малакалар, кўникмаларга асосланган билимлар назарда тутилади. Шунингдек Е.Н.Соловованинг фикрича “Лексик компетенция бу лексик элементларни ўзида жамлаган тилнинг луғат таркибини билиш ва уни нутқда ишлата олиш қобилиятидир. Лексик компетенцияни етарли даражада ўзлаштириш нутқ фаолиятининг барча турларида ижобий самара беради.

Лексик бирликни ўзлаштириш бир неча бўлимлардан ташкил топади:

- а) эшитганда лексик бирликни тушуниш ва уни талаффуз эта олиш,
- б) лексик бирликни ёзув шаклини билиш ва уни ёза олиш,
- в) лексик бирликни морфологиясини тўғри ифодалай билиш,
- г) лексик бирликни бир неча маъноларини билиш ва контекстга мослаб тўғри ишлата олиш,
- д) грамматик категориясини билиш,
- е) лексик бирликни синтактик туза олишини билиш,
- ж) лексик бирликни маъно (синонимлар, омонимлар) жиҳатдан ишлата олиш,
- з) лексик бирликларни бирикмаларда ишлата олиш,
- и) тез-тез ишлатилиш соҳасини билиш,
- к) лексик бирлик қандай маданий ахборотни етказа олаётганлигини билиш,
- л) бошқа тилларда унинг эквивалентларини билиш.

Лексик компетенция – сўзларнинг лексик маъноларини англаувчи, уларнинг шаклланиш қонуниятларини кенг доирада бирлаштирган, лексикология бўлимига киритилган тил тизимининг таркибий қисми ҳисобланиб, лексикология бўйича олинган билим, кўникма, малакаларни қўллаш қобилиятидир.

Ўқувчиларда лексик компетенцияларни замонавий технологиялар асосида ривожлантириш босқичлари:

Биринчи босқич – мулоқот ва ўз-ўзини ифода этишга тайёрлик ҳамда ҳамкорликка эҳтиёж ҳисобланади. Ушбу босқичда лексик компетенцияларга йўналтирилган шахсий тажрибани, эҳтиёжни, қоидаларни тушуниш амалга оширилади. Тил тизимининг бирликлари, маъноларини онгли равишда ўргатиш масаласига алоҳида эътибор қаратилади.

Иккинчи босқич – фаолиятли ривожлантирувчи босқич бўлиб, у ўқувчиларни ўқув ва лексик компетенцияларни эгаллашга асосланган.

Фаолият - инсонгагина хос, онг билан бошқариладиган эҳтиёжлар туфайли пайдо бўладиган ва ташқи олам билан кишининг ўз-ўзини билишга, уни қайта кўришга йўналтирилган фаоллигидир. Билимлар фаолият жараёнида мустахкамланади, шу сабабли ўқувчиларда назарий билимларни амалда қўллай олиш иқтидорини тарбиялаш лозим. Зеро амалиётга тадбиқ этилмаган билимлар тез хотирадан кўтарилади.

Учинчи босқич – ижодий босқич бўлиб, биргаликда гуруҳли ишлаш шароитида ўқувчиларда фаолликни таъминлаб, замонавий технологиялар асосида назарий билимларини амалиётда қўллай олишларига йўналтирилган.

Юқорида изоҳланган босқичларда 5-,6-,7-синф ўқувчиларида лексик компетенцияларни ривожлантириш жараёнида замонавий технологиялардан фойдаланиш орқали фаоллаштириш ҳисобга олинади.

НАТИЖАЛАР

Замонавий технологиялар ёрдамида ўқувчиларда лексик компетенцияларни ривожлантиришга ёрдам берувчи шарт-шароитларни яратишда таълим берувчи ва таълим олувчининг ўзаро муносабати инобатга олинади. Педагогик шарт-шароитларнинг инобатга олиниши ўқувчиларни мустақил ва индивидуал фаолиятга йўналтиришга имкон беради.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар таҳлили, умумий ўрта таълим мактабларида замонавий технологиялардан фойдаланиш асосида тажрибаларни ўрганиш, ўқувчиларида лексик компетенцияларни ривожлантиришнинг биз томонимиздан ишлаб чиқилган кластерли моделини амалга ошириш қуйидаги педагогик шарт-шароитлар эътиборга олинганда самарали бўлади :

– ўқувчиларда лексик компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган таълим муҳитини яратиш;

– лексик компетенцияларни ривожлантиришда ва аниқлашда нутқнинг ёзма шаклидан ўринли ва унумли фойдаланиш;

– ўқувчиларда лексик компетенцияларни ривожлантириш учун ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг турли кўринишларини ташкил этиш;

– замонавий технологиялар ва ўқитиш воситалари (электрон таълим ресурслари (АКТ) амалий ўқув қўлланмалар ва бошқалар)дан фойдаланиш орқали лексик компетенцияларни шакллантириш учун мўлжалланган ўқув жараёнининг услубий таъминотини такомиллаштириш;

дарсларни ўқувчиларнинг нутқий малакасини оширишга қаратиш мақсад қилиб олинди ҳамда тил таълими олдида қуйидаги вазифалар қўйилди:

ўқувчи шахсини фикрлашга, ўзгалар фикрини англашга, ўз фикрини оғзаки ҳамда ёзма шаклда саводли баён қила олишга қаратилган нутқий компетенцияни ривожлантириш;

ўқувчиларда лексикологияга оид ўзлаштириладиган билимларни (омоним, синоним, антоним, моносемия, полисемия, диалектизм, архаизм, неологизм) ривожлантириш;

она тилининг кенг имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда тўғри ва раво баён эта олишни ривожлантиришга қаратилган лингвистик компетенцияларни шакллантиришдир. Шунингдек, она тили таълими ўқувчиларнинг Халқаро баҳолаш дастури (Programme for International Student Assessment – PISA) доирасида саводхонлигини ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Умумтаълим мактабларида она тили дарслари бошланғич таълимдан бошлаб ўқитилади ва унда асосий эътибор ўқувчиларнинг саводхонлигини таъминлаш, адабий нутқ меъёрларига риоя қилишни шакллантиришга қаратилади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синфларида ўтиладиган она тили фани эса ўқувчиларда:

– ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикасидан нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида тўғри фойдаланиш учун зарур бўлган илмий - амалий маълумотлар беришни;

– ўзбек тилида тўғри талаффуз, имло ва пунктуациясининг асосий қоидаларини ўзлаштириб олишни;

– турли луғатлардан тўғри фойдалана олишни;

– ўқувчиларда ўз фикрини нутқ вазиятига мос равишда ифода қилиш кўникмаларини ҳосил қилишни;

– муайян бир хабарни ёки маълумотни турли шаклларда бера олиш йўллари;

– кундалик ҳаёт учун зарур бўлган иш қўғозларини юритиш кўникмаларини;

– ёш ва билим даражасига мос бўлган бадиий, илмий, сиёсий асарларни ўрганиб, улар ҳақидаги фикр-мулоҳазасини, шахсий муносабатини оғзаки ва ёзма шаклларда тўғри баён эта олиш кўникмасини;

– ташқи дунёни ўрганиш ва уни тил бирликларида ифодалашда, жамият аъзолари орасида мулоқот ўрнатишда она тилининг беқиёс имкониятини ҳис

этиш учун зарур бўлган назарий маълумот ва амалий кўникмалар беришни асосий вазифа қилиб олади.

МУҲОКАМА

Она тилига оид билимларни беришда тилнинг кўп сатҳли, чексиз имкониятли, мураккаб тизим сифатидаги талқинига таянилади. Шунинг учун она тили дарслиги она тили қурилишининг энг асосий бирликлари ва ҳодисалари билан таништирувчи “Муқаддима” ва “Изчил курс” каби икки қисмни ўз ичига олади. Тилнинг грамматик ҳодисаларини, сатҳ бирликларини алоқадорликда тизимли ўрганиш, айнан бир хил фикрни турли хил йўсинда ифодалаш имкониятлари борлигини, ҳар бир имкониятнинг ўзига хослигини ўқувчиларга сингдиришда буларнинг аҳамияти катта. Дастур ва дарсликларнинг дидактик асоси: ўқувчига таълим жараёнининг фаол иштирокчиси; ўқитувчига ўқувчининг ўрганиш фаолиятининг бошқарувчиси; дарсликка (ўқув топшириқларига) ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятларини ўзаро боғловчи восита сифатида ёндашишдан иборатдир.

Бугунги кунда таълим олувчиларни баркамол авлод сифатида тарбиялаш бош мақсадга айланган бир пайтда уларда нутқий кўникмаларни шакллантириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим вазифа бўлиб қолди. Чунки тил кишилар ўртасида муҳим алоқа воситаси бўлиши билан бирга, олам ҳақидаги билимларни тўпловчи ва келажак авлодга етказувчи восита ҳамдир. Биринчи вазифаси коммуникатив, иккинчиси эса когнитив вазифадир. Шу кунга қадар тилнинг коммуникатив вазифаси ва унинг ички тузилишини ўрганишга эътибор қаратилган бўлса, XXI асрдан тилнинг ички тузилишини когнитив вазифа билан биргаликда ўрганишга эътибор берилди бошланди. Чунки маълум бир тилни билиш учун луғат таркибини, сўзларни бир-бирига боғлаш қоидаларини ўзлаштиришгина кифоя қилмайди. Бундан ташқари нутқий жараёнда улардан ўринли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш ҳам муҳимдир. Бунда барча тил бўлимлари қатори лексикологиянинг ҳам ўз ўрни бор.

ХУЛОСА

Биламизки лексикология, тилшуносликнинг [тил луғат](#) таркиби, яъни муайян бир тилнинг лексикасини ўрганувчи бўлими. Лексикология ҳар бир сўзни ёлғиз ҳолда эмас, балки бошқа сўзлар билан боғлиқ ҳолда ўрганеди. Лексикология тилшуносликнинг лексикография, фразеология, [семасиология](#) ёки семантика, этимология, [стилистика](#) ҳамда [сўз ясалиши](#) ҳақидаги [таълимот](#) каби соҳалари билан чамбарчас боғлиқ. Лексикологиянинг асосий муаммоларидан бири сўзнинг мустақил тил бирлиги сифатида мавжудлиги масаласидир.

Лексикологияда сўзларнинг маъно жиҳатдан ўзаро боғланган, яъни моносемия, полисемия, синонимия, антонимия, сўз маъноларининг эркин ёки боғлиқ ҳолда бўлиши каби масалалари ҳам ўрганилади. Лексика муайян бир тизим сифатида кўрилганда, сўз маънолари ва тушунчаларнинг ўзаро боғлиқ ҳолда бўлиши кўзда тутилади. Лексикология луғат таркибининг амалда ишлатилиши ва тараққиёти қонуниятларини, сўзларнинг услубий жиҳатдан таснифий тамойилларини ишлаб чиқади. Шунингдек, сўзлашув ва адабий тилларда фойдаланиш меъёрларини, профессионализм, диалектизм, архаизм, неологизм, лексикалашган сўз бирикмаларини меъёрлаштириш каби масалаларни таҳлил этади ҳамда булар ҳақида муайян хулосалар чиқаради.

Она тилини ўқитишнинг ҳозирги босқичида ўқув мақсадлари, унинг мазмуни, билим даражаси, кўникмалари лингвистик ва коммуникатив компетенциялар орқали аниқланади. Ўқувчининг билим савиясига қўйиладиган талаб эса, таълим жараёни олдига қўйиладиган ижтимоий талаб билан белгиланади. Шу мақсадга кўра она тили таълимининг мазмуни ўқувчининг фикрлаш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, мантикий тафаккурини ўстириш ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини, моддий борлиқни тилнинг ифода воситалари ёрдамида англашга ҳамда ўз фикри ва ҳис-туйғуларини она тилининг кенг имкониятлари доирасида баён эта олишини таъминлаш вазифаларини ҳал этишга йўналтирилади.

Умумтаълим мактабларидаги она тили ўқитиш тизимини инновацион ахборот технологиялар асосида модернизациялаштириш, она тили таълимини ДТС талаблари даражасига етказиш зарурияти ўзбек тили ўқитиш методикаси олдига бир қанча долзарб вазифаларни юклайди. Булар:

1. Она тили дарсликларида тилни тизимли ўрганиш, мустақил фикр маҳсулини изчил, тўғри, ўринли ифодалашни талаб қилувчи машқ-топшириқлар миқдорини кўпайтириш.

2. Берилган муаммоли масалаларни ўрганиш ва унинг тўғри ечимини топишда эгалланган БКМлар интеграцияси қонуниятларига асосланиш, матн яратиш жараёнида эвристик (изланиш ва кашф қилиш) фаолиятининг устуворлигини таъминлаш.

3. Она тили таълими мазмунини такомиллаштириш, ўқувчиларни ўз нутқий – интеллектуал қобилиятини намоиш қилишга одатлантириш, кичик матнлар яратишга қаратилган уринишларни кўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш.

4. Ўқувчида фикрни мустақил баён этиш малакасини ҳосил қилиш, нутқий БКМларни тил сатҳлариаро ва фанлараро алоқадорлик тамойиллари асосида такомиллаштириш.

5. Ўқувчига нутқий маданият (оғзаки ва ёзма нутқ жараёнида сўз ва ибораларни тўғри танлаш, уни нутқий вазият тақозосига кўра ўринли ишлатиш) кўникмаларини сингдириш.

Бу санаб ўтилган вазифалар лексик компетенция жараёни билан боғлиқ ҳолатга жиддий эътибор қаратиш зарурлигини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
2. Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари. Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти, Тошкент.: 2015. – Б. 31.
3. Набиева Д. Холматова Г. Замонавий тилшуносликнинг муаммолари // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 2016, – Б. 46.
4. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 293.
5. Иноятов У., Ходжаев Б. Умумтаълимий компетенцияларни лойиҳалаштиришнинг концептуал асослари // Халқ таълими илмий-методик журнали, 2016.–№ 2. – Б. 8.
6. Муслимов. Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. – Тошкент, 2015. – 120 бет.
7. Маҳмудов А.Х. Узлуксиз таълим жараёнига компетентлик ёндашувини жорий қилишнинг дидактик асослари // Узлуксиз таълим, 2012. № 4. – Б. 8-12.
8. Собиров А. Узлуксиз таълимда тил компетенцияси // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари . – Андижон, 2016. – Б. 87.